
Landschapsbeleving: gezamenlijke uitdaging voor wetenschap, beleid en planpraktijk

Inleiding

Er gaapt een groot zwart gat tussen wat we in wetenschappelijk opzicht weten van landschapsbeleving en wat we er van denken te weten in de planningspraktijk. Het belevingsbegrip dreigt bovendien in het beleid te verworden tot een inhoudsloos modewoord (aansluiten bij beleving geeft draagvlak) om de gewenste of in ieder geval optredende landschapsveranderingen politiek bestuurlijk te legitimeren vanuit het gezichtspunt van de burger ('u vraagt en wij draaien' of 'de burger wil nu eenmaal groen en ruim wonen'). Als er tegenwoordig ergens een voetpad wordt aangelegd, dan is dat niet meer om via een aantrekkelijke route van A naar B te kunnen lopen, maar om de nieuw aangelegde omgeving 'beleefbaar' te maken voor de recreant.

De complexiteit van de situatie is groot omdat het beleid en de planningspraktijk rond landschap zich snel wijzigen en de wetenschap sterk achterblijft om adequate inzichten te leveren die aansluiten bij deze beleidswijzigingen en planningspraktijken. In het volgende wordt kort ingegaan op de beleidswijzigingen en veranderingen van planningspraktijken die relevant zijn. Vervolgens wordt de stand van de wetenschappelijke kennis naar landschapsbeleving geduid en worden onderzoeksvragen voor de komende periode geformuleerd.

Gewijzigd beleid voor landschap en planningspraktijk

Een tweetal simultaan verlopende beleidswijzigingen ten aanzien van ruimtelijke planning en landschapontwikkeling vragen om een nadere bezinning op de gewenste

kennis over beleving van landschappen en de toepassing ervan in de praktijk van planvorming, inrichting en beheer. Dit betreft:

- de fundamentele omslag van toelatingsplanologie naar ontwikkelingsplanologie;
- de gewijzigde opvattingen over de hiërarchie tussen burger, bestuurder en deskundige.

Ontwikkelingsplanologie.

De essentie van deze wijziging is dat we de opvatting hebben verlaten dat we Nederland mooi maken of mooi houden door de ‘oude’ systematiek van onze ruimtelijke ordening die uitging van het principe dat alles overal mag, behalve waar het niet mag. Deze verbodsplanologie of toelatingsplanologie ging uit van het zoneren van onze ruimte waarbij de facto veel ‘ongewenste’ ontwikkelingen (zoals verstedelijking) uiteindelijk toch een plekje kregen (de opschuivende groene grens door de nieuwe industrie-terreinen en woningbouwlocaties). De natuur-, milieu-, en landschapsbeweging stak veel energie in het beschermen van de waardevolle zones door het (planologisch-juridisch) ‘hard’ krijgen van de groene grenzen en het weren van ongewenste ontwikkelingen uit en in de beschermde gebieden. Het trefwoord was ‘behoud’ en daaropvolgend ‘beheer’.

Sinds eind jaren negentig bleek deze opvatting en strategie niet meer adequaat en is de ontwikkelingsplanologie geboren, met in het verlengde daarvan het landschapsherstel, de landschapsontwikkeling en de landschapsvernieuwing. De essentie van deze nieuwe filosofie is dat een wezenlijk kenmerk van onze ruimte het fenomeen ‘veranderingen en ontwikkelingen’ is. Immers, al onze activiteiten op het vlak van wonen, werken, recreëren en vervoeren (maar ook natuur beheren) zullen altijd veranderingen in onze ruimte met zich mee brengen. De taak van de ontwikkelingsplanologie is die ontwikkelingen zodanig te begeleiden (lokaliseren, plannen en ontwerpen) dat ze bijdragen aan de ruimtelijke kwaliteit of aan de kwaliteit van het landschap.

In de nieuwe filosofie staan dus niet de waardevolle ruimtelijke zones met hun (statische) kwaliteiten centraal, maar de maatschappelijk gewenste veranderingen van en in de ruimte (ruimtelijke transformaties genoemd). Van ruimtelijke transformaties waarvan na debat het maatschappelijk nut en noodzaak vaststaan¹ wordt vervolgens een ruimtelijke ontwerp- en planningsopgave gemaakt, waarin architecten en landschapsarchitecten een veel centralere rol zijn gaan vervullen. Niet het weren van het ongewenste staat centraal, maar het bevorderen van het gewenste. Het nadenken over de ontwikkelingen in onze Randstad heeft het nieuwe denken sterk bevorderd. Niet meer verstedelijking als een ongewenst proces indammen en op de minst slechte plekken VINEX-wijken bouwen, maar streven naar een wervende, mooie, duurzame en leefbare metropool. Het voert hier te ver deze beleidswijziging in de ruimtelijke ordening en ruimtelijke inrichting van ons land nader te duiden en te analyseren.

Ook in het landschapsbeleid is dit nieuwe denken doorgebroken en heeft in de *Belvedere Nota* uit 1999 gestalte gekregen via het beleidsparadigma ‘behoud door

ontwikkeling'. Binnen de landschappelijk waardevolle gebieden bleken transformaties eveneens aan de orde te zijn, bijvoorbeeld in de landbouw, maar ook in het natuurbeheer, dat de focus verschoof van het alleen maar weren van (ongewenste) ontwikkelingen naar het inpassen of zelfs stimuleren van gewenste ontwikkelingen. We komen hieronder terug op de vraag wat dit betekent voor de kennisontwikkeling, maar het zal duidelijk zijn dat de landschapsdeskundigen zich veel meer moesten (en moeten) gaan verdiepen in de landschappelijke effecten en inpasbaarheid van nieuwe ruimtelijke ontwikkelingen dan voorheen.

De nieuwe beleidsopvattingen gaan ook sterk uit van het gebied, de regio, als aangrijpingspunt voor ruimtelijke transformaties en dus voor beleid. Het rijk wil daarom terughoudend zijn in het formuleren van landelijk geldende beleidsrichtlijnen en veel ruimte laten voor gebiedspecifieke oplossingen. Vandaar het adagium 'decentraal wat kan, centraal wat moet', wat zich in het landschapsbeleid uit in het begrip 'kernkwaliteiten'. Voor de twintig Nationale Landschappen in de *Nota Ruimte* wordt per landschap 'slechts' een drietal kernkwaliteiten nationaal vastgesteld. Het is aan de gebiedsactoren (andere overheden, bedrijven en inwoners) om de ruimtelijke transformaties te verzoenen met deze kernkwaliteiten via een gebiedsgericht proces van planning, ontwerp en uitvoering.

Gewijzigde hiërarchie tussen burger, bestuurder en deskundige

Waar de ontwikkelingsplanologie betrekking heeft op het *wat*, het object van de ruimtelijke planning, is er ook op het *hoe* van de ruimtelijke planning een wezenlijke wijziging gaande. In de bestuurskundige literatuur wordt die wijziging aangeduid als de horizontalisering van ons bestuur of ook wel netwerkbestuur². In essentie komt het er op neer dat de overheid veel minder wordt gezien als 'baas' van de burgers en ondernemers (verticaal), maar meer als 'partner' (horizontaal). Die partner is er veel meer op uit om de strevingen van burgers en ondernemers zelf mogelijk te maken, dan om de overheidsstrevingen aan de burgers en ondernemers op te leggen. De overheidsrol verschuift dan van die van doelstellingbepaler naar die van regisseur of organisator van een publiek proces, waarbij uiteindelijk (veelal gebiedsgericht) doelstellingen worden bepaald en maatregelen vastgesteld en uitgevoerd.

Buiten de twintig Nationale Landschappen formuleert de rijksoverheid niet zelf de landschapsdoelstellingen, maar wil deze wel bereiken dat andere overheden, burgers en ondernemers in de gebiedsprocessen zorg en aandacht aan de landschapskwaliteiten besteden. De rijksoverheid is nog zoekend naar de passende invulling van die procesrol voor landschap, zoals beschreven is in de *Kwaliteitsagenda Landschap* en de *Handreiking Landschapskwaliteit*³. Die rol krijgt handen en voeten via procesvereisten als een landschapstoets, een milieueffectrapport, een kwaliteitsteam of een onafhankelijk bindend advies door de Rijksadviseur voor het Landschap. Het debat over een passende invulling van die nieuwe rijksrol is momenteel nog volop gaande⁴.

De gewijzigde opvattingen over de relatie tussen burger en overheid raken ook aan de opvattingen over de verhouding tussen burger en deskundige. Daar waar in de tijden van de toelatingsplanologie de overheid aansloot bij technisch/wetenschappelijke deskundigenoordelen over bijvoorbeeld landschapskwaliteiten, zien we nu dat het deskundigenoordeel omstreden is en niet meer vanzelfsprekend. Er is een debat over kwaliteit gaande waarin de meningen van door de overheid erkende deskundigen niet vanzelfsprekend worden aanvaard. Het waardendebat over landschap democratiseert en politiseert. Zo waren de deskundigen van mening dat de Hoekse Waard niet de status van Nationaal Landschap verdiende; een mening die gebaseerd was op een vergelijkende analyse van historisch geografische, aardkundige, archeologische en visueel landschappelijke karakteristieken. De bevolking van de Hoekse Waard dacht daar anders over en wist de Tweede Kamer van hun mening te overtuigen.

In het waardendebat over landschap nemen visueel landschappelijke karakteristieken, 'belevingswaarden', een bijzondere plaats in. Enerzijds is een veel ingenomen positie dat die waarden geheel subjectief zijn en dus niet mee kunnen tellen in een rationeel afwegingsproces bij ruimtelijke allocatievraagstukken. Anderzijds zijn velen er van overtuigd dat er op basis van belevingsonderzoek wel degelijk intersubjectieve waarheden te vinden zijn over landschapsbeleving. Waarheden die ons begrip van die landschapsbelevingen vergroten en die ook relevant zijn voor ontwerp en planning.

De ontwerper als specifiek soort deskundige speelt een grote rol in het landschapsdebat, zeker in de context van de ontwikkelingsplanologie. Het respectvol inpassen van gewenste nieuwe ontwikkelingen in bestaande landschappen is immers de *core business* van deze beroepsgroep. Echter, ook hier spelen verschillende rolopvattingen. Het onomstreden eindontwerp (à la Koolhaas) is een culturele en professionele ontwerp-opvatting die meer aansluit bij de traditionele verticaal opererende overheid, terwijl de onderzoekend ontwerper meer aansluit bij de horizontale opvatting over de relatie overheid, deskundige en burger. Ook de ontwerper stelt eisen aan de aard en vorm van de landschapskennis die nodig is om tot een bevredigend ontwerpproces als onderdeel van de planning te komen⁵.

De combinatie van de nieuwe rol van de burgers, overheden, ontwerpers en deskundigen betekent dat gebiedsplanung en het formuleren van landschapskwaliteit veel meer als een onderhandelingsproces gezien moet worden dan als een wetenschappelijk gedomineerd technisch rationeel proces⁶.

Samenvattend betekenen de twee genoemde fundamentele processen in de ruimtelijke planning en het landschapsbeleid het volgende voor de kennisbehoefte over landschap:

- de noodzaak om de kwaliteitsvraag landschap en de criteria die daarbij worden gehanteerd om tot oordelen en interpretaties te komen open en transparant te maken;
- de noodzaak om kennis over de invloed van de ruimtelijke transformatieprocessen op het landschap centraal te stellen en veel minder de (historie van de) waardevolle landschappen zelf;

- de noodzaak om kennis over landschap te genereren die bruikbaar is in ontwerpprocessen;
- de noodzaak om kennis over landschap te genereren die zich leent voor benutting in integrale gebiedsplanningsprocessen.

Probleemverdieping: kennis over landschapsbeleving

Beleving is een complex object van studie. Alles wat zich bevindt tussen het verwerken van prikkels door neuronen (fysiologisch niveau) en het rondlopen met spandoeken tegen de A6/A9 (sociologisch en politicologisch/bestuurskundig niveau) vormt het domein van beleving. Het kan gezien worden als een ingewikkeld proces van waarne- ming, herkenning, betekenisgeving en waardering, die zich kan vertalen in (individueel respectievelijk collectief) handelen. Het handelen betreft taalhandelingen en feitelijk handelen in termen van gedrag. Naast culturele en sociologische factoren⁷ spelen persoonlijke eigenschappen een rol, zoals Freek Coeterier voor landschapsbeleving heeft aangetoond⁸.

De complexiteit van het object komt tot uiting in de veelheid van onderzoeksdisciplines en benaderingen die zich met beleving bezighouden. Het belevingsonderzoek kan grofweg verdeeld worden in vier onderzoeksdomeinen:

- de omgevingspsychologie;
- belevingsonderzoek en planningswetenschappen;
- de relatie tussen cultuur en beleving (culturele antropologie, geschiedenis, sociologie, antropologie en bedrijfswetenschappen/organisatiekunde);
- de belevingseconomie.

Een stand van zaken van het belevingsonderzoek gericht op landschap - en met name de historische dimensie van de landschapsbeleving - is recent opgesteld door Patricia Braaksma⁹. Haar overzicht laat zien dat empirische wetenschappelijke kennis over de beleving van met name de historische dimensie van het landschap nog nauwelijks voorhanden is. Wie dagelijks de beschouwingen voorbij ziet komen van plannenmakers over de identiteit van landschappen en de rol van historische aspecten daarbij, kan zich verwonderen over dit zwarte gat dat gaapt tussen planningspraktijk en wetenschappelijke onderbouwing. Ook over de relaties tussen beleving, zoals vaak gemeten wordt in enquêtes en andere kwantitatieve vormen van motievenonderzoek, en het concrete handelen van burgers, planners en beheerders in de ruimtelijke praktijk is nog nauwelijks iets bekend. Het is daarom nog onduidelijk waarom de actiebereidheid onder burgers en bedrijven om inspanningen te leveren ten gunste van historische landschapskwaliteiten varieert en welke rol betekenisgeving bij ruimtelijke transformaties daarin speelt.

In zijn proefschrift¹⁰ brengt Maarten Jacobs de stand van zaken ten aanzien van de *omgevingspsychologie* en het landschap in beeld. Hij heeft voor het formuleren van zijn belevingstheorie de stand van zaken van de opvattingen over bewustzijn in het her-

senonderzoek betrokken. Jacobs laat zien hoe onze observaties en daarop gebaseerde waarderingen en emoties al worden gefilterd, enerzijds door aangeboren herkenning patronen en anderzijds door cultureel bepaalde leerprocessen. Om verder te komen in het inzicht in deze aloude *nature-nurture* verhouding zou ook veel meer cross-cultureel landschapsbelevingsonderzoek nodig zijn.

Kristof van Assche en Martijn Duineveld hebben recent vooral de *maatschappijwetenschappelijke kant* van belevingsonderzoek naar de landschapshistorie belicht, waarbij Duineveld speciale aandacht heeft besteed aan in- en uitsluitingsprocessen rondom archeologische erfgoedkwesities. Daarbij heeft hij inzichtelijk gemaakt dat de empirisch wetenschappelijke beschrijving en waardering van cultuurhistorie onvoldoende rekening houdt met de praktijk van meervoudige betekenisgeving in het lekendiscours. Zo houden burgers meer van recente geschiedenis dan professionele archeologen en is het perspectief van een metaaldetectoramateur op archeologische vondsten anders dan van een lid van een Heemkundekring.

Van Assche heeft de wederkerige relatie onderzocht tussen identiteit, omgevingspercepties en de sociale constructies van geschiedenis. Met zijn voorbeelden uit zowel Nederland als de Oekraïne toont hij aan dat er niet één geschiedenis bestaat, maar dat ook geschiedenissen continue worden ge(her)interpreteerd en ge(re)construeerd in de processen van identiteitsvorming. Zo worden in de Oekraïne de historische vondsten van de Tataren consequent in een ander daglicht en perspectief (niet zo belangrijk) geplaatst dan die van de Wolgarussen (erg belangrijk). Voor de planning en het beleid is het lastig om niet met een eenduidige geschiedenis te werken – een eenduidige canon – maar met meervoudige geschiedenissen.

Door de historicus Jan Koolen¹¹ is het begrip biografie van het landschap geïntroduceerd om de meervoudigheid en meerlagigheid van de historie van ons landschap te verwoorden. Koolen verzet zich tegen de keuze van sommige planners voor een specifieke historische periode als de dominante referentie voor ontwerp en inrichting, bijvoorbeeld de Romeinse periode. Hij wil ruimtelijke transformaties inpassen als een nieuw hoofdstuk aan de totale biografie van het landschap. Hoe operationeel dit concept is in allocatie- en inrichtingsbeslissingen in de ruimtelijke praktijk, moet nog worden geëvalueerd. Daarbij moet worden aangetekend dat er sinds 1999 honderden Belvédèreprojecten met rijkssteun zijn uitgevoerd om de filosofie van ‘behoud door ontwikkeling’ uit te proberen en te demonstreren. Deze variëren van kleine projecten over de rol van historische verhalen van en voor boerderijbezitters tot grote projecten als de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Een systematische wetenschappelijke evaluatie van deze honderden projecten ontbeert helaas vooralsnog.

De *belevingseconomie*¹² richt zich vooral op de formulering en kwantificering van economische baten van landschap en tracht via kengetallen die baten geschikt te maken voor Kosten-Baten Analyses (KBA's) en Maatschappelijke Kosten Baten Analyses (MKBA's). Het debat over de juistheid van de kengetallen landschap is nog maar zeer recent gestart. Veel onderzoek in de belevingseconomie richt zich echter op branding en andere vormen van (commerciële) dienstverlening.

De complexiteit van het belevingsonderzoek wordt eveneens veroorzaakt door de veranderlijkheid van de beleving in de tijd. Wat ooit als aanstotend is ervaren kan vandaag als werelderfgoed worden gezien, zoals de Eiffeltoren. Dit kan ons leren om belevingsonderzoek niet direct te vertalen in verstrekkende acties. Veel ruimtelijke transformaties blijven al gauw enkele eeuwen bestaan (denk aan wegen en bebouwingscomplexen). Ook over de veranderingen in beleving en waardering over generatiegrenzen bestaan vooral vragen en weinig antwoorden¹³.

Het probleem van onze kennis over beleving verdiept zich in zeer hoge mate als we de vraag stellen wat en door wie er precies beleefd wordt. Er zijn voorbeelden van onderzoek naar de beleving op het niveau van losse landschapselementen waarbij er stilzwijgend vanuit wordt gegaan dat de waarneming van die elementen vergelijkbaar is voor onderzoeker en respondent. Aannemelijker is dat de respondenten die elementen niet als iets afzonderlijks herkennen en al helemaal niet als objecten met een historie. In het schaarse empirische onderzoek wordt er bijvoorbeeld vanuit gegaan dat beleving vooral gevoed wordt door visuele prikkels: het landschapsbeeld is belangrijk. De vraag naar de bijdrage van geuren, geluiden en gevoel is nog onbeantwoord. Jacobs maakt echter aannemelijk dat voor de onbewuste fase van beleving en de daarbij behorende belevingsemoties, geuren heel belangrijk zijn. De taak van belevingsonderzoek is om de relatie van de mens met zijn omgeving in fundamenteel opzicht te exploreren, waarbij emoties, ervaringen, percepties en mentale constructies van grote invloed zijn op de vraag hoe we bomen, boerderijen en landweggetjes waarnemen en appreciëren. Het is dus allerminst voldoende om alleen de fysieke geografische karakteristieken van deze objecten te meten en te karteren.

In de inleiding is geconstateerd dat de resultaten van belevingsonderzoek vaak terecht komen in *governance* processen en gelegd moeten worden op grote onderhandelingstafels waar veel actoren rond zitten. Daarvoor is het van groot belang om meer kennis te verkrijgen over het karakter van die onderhandelingen en de motieven waarom de actoren aan tafel (al dan niet) een beroep doen op belevingskennis. De visie op planning vanuit de planners zelf speelt hierin ook een belangrijke rol. Vanuit een theoretisch kader van communicatieve planning¹⁴ is het volstrekt logisch om de kennis van beleving te incorporeren in de planvormingsfase als een van de invalshoeken en informatiebronnen die er toe doen. Maar vanuit de invalshoek van Michel Foucault¹⁵, waarin planning wordt gezien als strijdtoneel, is dit veel minder ongecompliceerd.

Bent Flyvbjerg¹⁶ heeft in zijn boek *Rationality and Power: democracy in practice* een helder licht geworpen op ruimtelijke planning als machtsstrijd. En sinds Joop den Uyl weten we al: kennis is macht... Binnen het domein van het sociologisch planningsonderzoek moet onderscheid worden gemaakt tussen actie- en reflectieonderzoek. De combinatie van beide type benaderingen levert adequate kennis op over het toepassingsgebied van belevingskennis. Met het onderzoeken van planners en planningsprocessen vanuit een antropologische onderzoekstraditie is nog niet veel ervaring opgedaan, maar vanuit de Vrije Universiteit (vu) wordt door Maarten Hajer interessant nieuw werk verricht.

De relatie tussen cultuur (van beroepsgroepen, in projecten, in organisaties, in regio's) en landschapsbeleving is een vrijwel onontgonnen terrein van onderzoek dat niettemin bijzonder belangrijke kennis kan opleveren. Te gemakkelijk wordt er door politiek, beleid en wetenschap vanuit gegaan dat beleving een eigenschap van individuele burgers is die hooguit verklaard kan worden met behulp van individuele sociale kenmerken als inkomen, opleiding en leeftijd. Hierbij wordt onrecht gedaan aan de culturele complexiteit van onze samenleving. Beleving van het landschap wordt in belangrijke mate gevoed vanuit een culturele setting en alleen via deze weg is bijvoorbeeld meer zicht te krijgen op de processen van betekenisgeving van landschap door allochtonen en jongeren.

Deze problematisering van onze kennis over beleving staat in schril contrast met de opvattingen over belevingsonderzoek in veel planpraktijken. De gangbare mening is toch dat men met een gedegen vragenlijst op het kruispunt van twee voet- of fietspaden iemand gedurende tien minuten de ultieme kennis over zijn landschapsemoties ontfutselt.

Hoe de kennis te vermeerderen?

Door verschillende gezaghebbende gremia wordt gewerkt aan een kennisagenda betreffende landschap. Recent is door de ministeries van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) en Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (VROM) een *Kennisagenda Leefomgeving* opgesteld¹⁷, waarbinnen 'Landschap' het eerste hoofdstuk vormt. De beide auteurs van deze kennisagenda maken deel uit van het netwerk van Belvédèrehoogleraren die krachtens het Actieplan Ruimte en Cultuur van de zeven Architectuur en Belvédèredepartementen onder leiding van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) een impuls moeten geven aan het academisch onderzoek en onderwijs op het gebied van het erfgoed (zie ook: www.belvedere.nu). Hierbij ligt bij de VU het accent op de historie en de archeologie, bij de Technische Universiteit Delft (TU Delft) op ontwerpen en stedenbouw en bij de Wageningen Universiteit en Research Centrum (WUR) op planning en inrichting.

Binnen dit Belvédère-onderwijsnetwerk wordt veel aandacht besteed aan de wetenschappelijke reflectie op de planpraktijk van Belvédère, waarbij de belevingsaspecten van het erfgoed worden ingebracht vanuit de Wageningse Belvédèreleerstoel. Dit is een eerste belangrijke stap in de richting van contextualisering van de kennis, omdat er een permanente stroom van evaluatief werk in gang is gezet op het niveau van de individuele Belvédèreprojecten.

Bij de Wageningse leerstoel vindt afstudeeronderzoek plaats naar de positie van cultuurhistorie in ontwikkelingsplanologische planpraktijken. Patricia Braaksma onderzoekt de relatie tussen beleving van landschapshistorie en actief handelen in het landschap. Verder worden door Roel During de eerste stappen gezet om cultuurverschillen een plaats te geven in een nieuw theoretisch kader betreffende *governance*, namelijk *cultural governance*, waarin onder meer ruimtelijke binding, erfgoedselecties

en erfgoedbetekenis worden geanalyseerd, zowel op de schaal van Europa als op de schaal van probleemwijken. In *cultural governance* worden cultuurverschillen niet als probleem gezien, maar als reservoir van concepten voor het omgaan met landschappen en erfgoed, gevoed vanuit een diversiteit aan betekenisgevingpraktijken.

De Belvédèreleerstoelen willen een impuls geven aan het fundamenteel onderzoek dat nodig is om de beleving, het ontwerp en de planning van erfgoed beter te doorgronden. We proberen de juiste wetenschappelijke vragen te stellen die het onderzoek daadwerkelijk verder helpen, zodat het landschapsbeleid niet meer alleen wordt gevoed door de traditionele afzonderlijke, vaak disciplinaire, onderzoeken. Dat kan volgens ons alleen door het brede spectrum van praktijken van landschapsbeleving als integraal object van studie te beschouwen en te doorgronden.

Noten

¹ Duivesteijn, A. et al., 2004. Tijdelijke Commissie Infrastructuurprojecten. Hoofdrapport. Tweede Kamer

² Zande, A.N. van der, 2006. *Landschap vol betekenissen. Over het omgaan met historie in de ruimtelijke inrichting*. Oratie, Wageningen Universiteit

³ *I. Kwaliteitsagenda Landschap. II. Handreiking Kwaliteit Landschap voor provincies en gemeenten*. Ministerie van LNV, Den Haag

⁴ College van Rijksadviseurs, 2006. Visie Architectuurbeleid 2008+. Bureau Rijksbouwmeester, Ministerie van VROM, Den Haag

⁵ Haas, Wim de, 2006. *Planning als gesprek. Grondslagen voor ruimtelijke planning en beleid in de eenentwintigste eeuw*. Uitgeverij de Graaff. Utrecht

⁶ Hajer, Maarten, Dirk Sijmons en Fred Feddes (red), 2006. *Een plan dat werkt; ontwerp en politiek in de regionale planvorming*. nai publishers, Rotterdam

⁷ Assche, Kristof van, 2004. *Signs in time. An interpretative account of urban planning and design, the people and their histories*. Dissertatie, Wageningen Universiteit

⁸ Coeterier, J.F., 2000. *Hoe beleven wij onze omgeving? Resultaten van 25 jaar omgevingspsychologisch onderzoek in stad en landschap*. Particuliere uitgave

⁹ Braaksmā, Patricia. 2007. Review belevingsonderzoek. (in prep.)

¹⁰ Jacobs, Maarten, 2006. *The production of Mindscapes: a comprehensive theory of landscape experience*. Dissertatie, Wageningen Universiteit

¹¹ Koolen, J.C.A., 2005. *Biografie van het landschap. Drie essays over Landschap, Geschiedenis en Erfgoed*. Dissertatie, Vrije Universiteit, Amsterdam

¹² Ruijgrok, E.C.M., 2006. *Kentallen waardering natuur, water, bodem en landschap; hulpmiddel bij MKBA's*. Witteveen + Bos, Rotterdam

¹³ Lowenthal, D., 1985. *The past is a foreign country*. Cambridge University Press.

¹⁴ Healy, Patsey, 1997. *Collaborative planning. Shaping places in Fragmented Societies*. Macmillan, London

¹⁵ Zie: Duineveld, Martijn, 2006. *Van oude dingen, de mensen, die voorbij gaan. Over de voorwaarden meer recht te kunnen doen aan de door burgers gewaardeerde cultuurhistories*. Dissertatie, Wageningen Universiteit

¹⁶ Flyvbjerg, Bent, 1998. *Rationality and Power: democracy in practice*. University Press of Chicago Press, Chicago

¹⁷ Anonymus, 2007. *Opmaat voor Kennisagenda Leefomgeving. Eerste resultaten van de Kennisarena Leefomgeving van 20 juni 2007*. Ministerie LNV, 2007